

תוכן העניינים

7	תודות
9	מבוא: 'דור שני' – מושג פסיכולוגי, חברתי ואמנותי
12	'דור שני' במחקר
18	'דור שני' באמנות הישראלית
30	על הספר ופרקיו
33	פרק ראשון: חיים בצל האובדן
33	רוחות המתים
48	צללים
72	עיניים
85	פרק שני: בצל העדויות: המספר שעל היד וכתונת הפסים
86	המספר שעל היד: צלקת לדורות?
122	כתונת פסים
135	פרק שלישי: שרידים מאתרי הנצחה ותצלומים מהשואה
135	שרידים מאתרי הנצחה
149	תצלומים מהגטאות ומהמחנות
159	תצלומי המתים
177	פרק רביעי: הזדהות עם הקורבנות
178	על שם הנספים
186	נרות זיכרון
191	אילו הייתי שם
203	דיוקן עצמי כקורבן
223	פרק חמישי: רובדי זיכרון
225	סיפור אישי
233	נוכחות ההיעדר
240	זיכרון ושכחה
263	פרק שישי: בין קורבן לתוקפן
264	השניות כחלק מהזהות הישראלית
272	התפייסות בין הקורבן לתוקפן
280	הזדהות עם התוקפן

298	סיכום: תם ולא נשלם . . . . .
311	רשימת המקורות וקיצוריהם . . . . .
331	רשימת תמונות . . . . .
343	מפתח . . . . .

מבוא

'דור שני' – מושג פסיכולוגי, חברתי ואמנותי

אתם מהלכים בקרבנו
אתרוני נצולי השואה –
אסורים בעבודות גורל
וקרבה מפלֵאָה,
שהורשתם לילדיכם,
בני נצולי השואה.
אלה דור-און¹

השפעת השואה על האמנות החזותית, במיוחד ביצירותיהם של אמנים אשר חוו בעצמם את ייסורי השואה, ניכרת ביצירותיהם של אמנים בני התקופה.² אמנים אלה תיארו את זוועות השואה והגיבו לטראומה הנוראה בצורות מגוונות. יתר על כן, השפעת השואה באה לידי ביטוי גם ביצירות של אמנים בני הדור השני לשואה. הכינוי התגבש בשנות השמונים של המאה העשרים, כשצעירים – בני ובנות של ניצולי שואה – החלו להתבגר ולעמוד על זהותם. בספר שלפניכם אני כוללת בהגדרה זו את מי שנולדו לאחר מלחמת העולם השנייה להורים שחיו באירופה תחת השלטון הנאצי בגטאות, במחנות, במחבוא, במנוסה או כלוחמים ופרטיזנים. אף שבני הדור השני לא חוו על בשרם את מוראות השואה, הם ספגו בבתיהם אווירה קשה של אובדן ומוות. רבים מהם הפנימו אותה, והיא הפכה למרכיב מרכזי בזהותם ולצורך עצום

1 דור-און, 'אתם...'/ מספר על היד, עמ' 48. אלה דור-און היא בת לניצולה מאושוויץ-בירקנאו.

2 ראו על כך למשל אצל: Kampf, Amishai-Maisels, Depiction and Interpretation; Roskies, Against the Apocalypse; Young, At Memory's Edge

להתמודד עמה. ואולם, כשם שתגובות השורדים לטראומת השואה מגוונות, כך גם התגובות של בניהם ובנותיהם שונות בעוצמתן ובאופיין.

בני הדור השני הם קבוצה הטרוגנית. נמנים עמם אנשים בעלי רקע דתי, כלכלי, פוליטי והשכלתי שונה. נסיבות ההישרדות של הוריהם שונות, וכן אופני התגובה וההתנהגות שלהם: היו ניצולים שדיברו על החוויות הקשות שעברו והיו שסתמו את הגולל על עברם הנורא בשתיקה ומעולם לא דיברו עליו. עם זאת, אצל אלה ואלה השואה נכחה בהוויית חייהם והשפיעה עליהם. מיטיבה לתאר זאת נאוה סמל, בספרה 'כובע זכוכית': 'אי-הידיעה אין פירושה כי הידיעה, רווית סוד ככול שתהיה, אינה מונחת ברקמות העור, בתאי הדם, שסירבו להתחבר עת ארוכה'.³ המשותף לכל קבוצת בני הדור השני הוא אפוא המורשת המשפחתית, שאובדן, מוות והרס הותירו בה חלל רגשי עצום. הביוגרפיה הזאת הופכת אותם לקבוצה ייחודית, שיש לה חוויות משותפות.⁴

תופעת הדור השני לניצולי שואה היא כלל-עולמית, אבל בישראל, שבה יש ריכוז גדול של ניצולים, השואה ממלאת תפקיד מרכזי בהוויית החברתית, התרבותית ואף הפוליטית. העובדה שהשואה היא חלק מהטראומה הקולקטיבית בישראל, עזרה לבני הדור השני בארץ ללקט מידע על התקופה הזאת, בין שהוריהם סיפרו עליה ובין שלא. השואה כבשה את דמיונם ואת עולמם הפנימי בתכניה, בסמליה ובדימוייה. בספרי אני דנה באמנים החיים ופועלים בישראל, וכן באמנים החיים, פועלים ומציגים לסירוגין בישראל ובמקומות אחרים ורואים את עצמם כאמנים ישראלים.

אמני הדור השני לא יצרו בחלל ריק. הם הגיבו לשואה בהתאם ליחס החברה הישראלית אליה. כבר בחודשים הראשונים של מלחמת העולם השנייה, שפרצה ב־1 בספטמבר 1939, הגיעו אל היישוב בארץ ידיעות רבות על הנעשה באירופה באמצעות מוסדות יהודיים, כלי התקשורת ופליטים שבאו לארץ. אולם הידיעות האלה פורשו כתופעות לוואי של מלחמה וכהתפרצות של גל אנטישמיות אחד מני רבים. גם בהמשך, במחצית השנייה של 1940 וב־1941 סברו בארץ כי אמנם מצב היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני רע מאוד, אך זהו מצב זמני ומצבם של היהודים עוד ישתפר. איש לא העלה על הדעת כי המצב יתפתח להשמדה שיטתית. יתרה מזאת, היישוב בארץ שהיה תחת המנדט הבריטי, היה עסוק במאבק לקיום ובהתארגנות לעצמאות. אבל כאשר התחילו לזרום לארץ בראשית 1942 הידיעות על ההשמדה, הגיב היישוב בהפגנות, בימי אבל ובוויכוח פנימי נוקב באשר ליחסים בין היישוב לגולה.⁵

שילוב השואה בתודעה הלאומית בישראל התרחש בהדרגה בתהליך שהחל

3 סמל, כובע זכוכית, עמ' 82.

4 רודי, נושאי החותם; Epstein, Children of the Holocaust;

5 פורת, הנהגה במלכוד; פורת, היישוב והשואה, עמ' 581–587.

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה ובראשית ימי המדינה.⁶ דוברי שארית הפליטה בארץ באותם ימים לא היו ניצולי המחנות אלא אנשים שהשתייכו לקבוצות הלוחמים והפרטיזנים. אלה הצביעו על התנהגותם האקטיבית בתקופת השואה כדרך הנכונה שבה היו צריכים כולם לפעול.⁷ עקב כך השתבש היחס בין היקף הקורבנות בשואה לבין ממדי ההתנגדות המזוינת, וגרם לראיית קורבנות השואה כ'צאן לטבח'.⁸ בחברה הישראלית התפתחה מגמה שהציגה את מרד הגטאות כמופת להזדהות, שלאורו ראוי לחנך את דור העתיד, ותוך ביקורת על 'ההליכה כצאן לטבח'.⁹ ביטויי המרי וההתנגדות בתקופת השואה מילאו תפקיד חשוב בנכונות לשלב דרכם את השואה במסגרת התרבותית הישראלית.¹⁰ כך הפכה השואה לחלק בלתי נפרד מן ההווה, התודעה והנוף של החברה הישראלית. השואה עלתה שוב ושוב בשיח הישראלי בהקשר לאירועים מרכזיים בהיסטוריה של המדינה, בעיקר במלחמותיה.¹¹ ב-1951 הוחלט בכנסת כי יום הזיכרון לשואה יהיה יום זיכרון ממלכתי ויחול ביום כ"ז בניסן. מועד זה חל סמוך ליום פרוץ מרד גטו ורשה,¹² המסמל התקוממות וגבורה, ושמו הרשמי: 'יום הזיכרון לשואה ומרד הגטאות'. ב-1953 נחקק בכנסת חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג, הקובע, בין השאר, כי תוקם רשות ממלכתית להנצחת השואה והגבורה. בנקיטת צעדים ממלכתיים אלה קיבלה השואה מעמד ממלכתי והפכה למרכיב מרכזי בזהות הקולקטיבית הישראלית. בתודעה הלאומית, עד משפט אייכמן שהתקיים בשנים 1961–1962, זוהתה הלחימה להקמת המדינה עם המרד בגטאות ואילו קורבנות השואה זוהו כ'צאן לטבח'.

משפט אייכמן, שבמהלכו נשמעו העדויות הקשות של הניצולים על הזוועות, השיטות הזדוניות וההתנהגות הבלתי אנושית של הנאצים, היווה נקודת מפנה ביחסה של החברה הישראלית אל השואה. ישראלים רבים החלו להבין כי ההתרחשויות הזוועתיות שהיו מנת חלקם של היהודים אינן מצדיקות יחס מזלזל כלפי הקורבנות וניצולי השואה.¹³ מלחמת ששת הימים (1967) ומלחמת יום הכיפורים (1973) העלו לתודעת החברה הישראלית את הצל המאיים של השמדה מוחלטת, והחדירו שוב לתודעה את אפשרות החורבן והשמדה שהתרחשה בשואה. הניצחונות במלחמות

Azaryahu, *Locating Redemption*, pp. 28–30 6

יבלונקה, אחים זרים, עמ' 49, 58–59. 7

שם, עמ' 59; הנ"ל, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 247–252. 8

גוטוויין, הפרטת השואה, עמ' 8; זרטל, האומה והמוות, עמ' 51. 9

עזריהו, פולחני מדינה, עמ' 11. 10

ברוטיץ, אנדרטות לזכר השואה, עמ' 5–13; זרטל, האומה והמוות, עמ' 15–16. 11

ינג, מוזאונים ומכוני הנצחה, עמ' 669; שגב, המיליון השביעי, עמ' 425. 12

יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 180–182, 245; Nathan, *The Psychiatric*; 245 13

אלה, בעיקר במלחמת ששת הימים, יצרו תחושת הקלה בחברה הישראלית, אך לא לזמן רב. הכיבוש והאינתיפאדה העמידו את החברה הישראלית בפני בעיה של החלפת זהויות: הקורבן הפך לתוקפן כובש. איום הטילים על תושבי ישראל במלחמת המפרץ (1991) ובמלחמת ארצות הברית עם עיראק (2003) העלו שוב את זיכרון ההשמדה בשואה ואתו את הפחד והתחושה שהמדינה איננה עוד מקלט בטוח.

מכל אלה עולות השאלות: באיזו מידה דרבנו אירועים אלה את האמנים לעסוק בנושא השואה או בהשלכות הכלליות שלה? האם באה לידי ביטוי ביצירותיהם השפעתם על התגובה שלהם לשואה? האם ההשפעה מאירועים אלה הופכת את הביטויים האמנותיים האלה ל'ישראליים' באופיים?

'דור שני' במחקר

באמצע שנות השישים התפרסמו בישראל מחקרים שדנו בהשפעה של טראומת השואה על בני הדור השני. מרבית המחקרים האלה עסקו בדור השני בעיקר דרך צפייה בהתנהגות הוריהם הניצולים, שהתקשו להתאבל על אובדן יקיריהם בשל תחושות האשם, הגעגוע והנטישה שנוצרו אצלם בעקבות השואה. כל אלה השפיעו על בניית המסגרות המשפחתיות שלהם ועל היחסים שלהם עם ילדיהם.¹⁴ רבים מהמחקרים האלה תיארו אוכלוסיות מטופלות, כלומר ניצולים ובני דור שני, אשר פנו לטיפול נפשי, ומשום כך הם מוטים, כמובן.

באיזו מידה הייתה טראומת השואה שחוו הורי האמנים בני הדור השני גורם מדרבן לעיסוקם בשואה? באיזה אופן מגיבים האמנים על אירועים שלא חוו ישירות? על אילו צרכים פנימיים הם נותנים מענה ביצירתם האמנותית? חוקרים שדנו בהשפעה הייחודית של טראומת השואה על ילדי הניצולים ניסו לענות על שאלות אלה. אחד מהם הוא הלל קליין, פסיכיאטר ופסיכואנליטיקאי מוביל, ניצול שואה, אשר עסק במחקרים פסיכודינמיים של ניצולי שואה ומשפחותיהם (כלומר, ילדיהם) בישראל ובחו"ל.¹⁵ במחקר שערך בקרב בני הדור השני בקיבוץ לוחמי הגטאות מצא קליין כי ילדי הניצולים לא התמצאו בהיסטוריה של השואה יותר מילדיהם של חברי קיבוץ אחרים.¹⁶

Rakoff, Long Term Effects; Nathan, The Psychiatric Pathology; Klein, 14
Holocaust Survivors

15 מחקריו של הלל קליין פורסמו לאחרונה מחדש בספר: Klien, Survival and Trials of Revival

idem, Families of Holocaust Survivors in the Kibbutz 16

המחקר הראשון העוסק באופן בלעדי בסיפורי בנים ובנות של ניצולים פורסם ב-1979 בספר *Children of the Holocaust* מאת העיתונאית הלן אפשטיין.¹⁷ מחקרה היווה נקודת מפנה. ראשית, אפשטיין בעצמה היא בת לניצולי שואה, וזהו המחקר הראשון שנעשה על ידי נציגת הדור השני על ילדי הניצולים. שנית, ספרה מציג בפעם הראשונה שיחות עם ילדי ניצולים מאמריקה, מאירופה ומישראל, ואין הוא מחקר פסיכולוגי כמקובל. שלישית, בניגוד למחקרים הקודמים שנקודת המוצא שלהם הייתה התנהגות הניצולים, אפשטיין מציגה את נקודת המבט של בני הדור השני על האופן שבו השפיעו עליהם חוויות הוריהם. השיחות שלה עמם התנהלו סביב נושאים שלא נחקרו לפני כן.

באותה השנה יצאה לאור האסופה *Living After the Holocaust* ובה שירה, ספרות, שיחות ומחקרים אקדמיים בעריכת לוסי שטייניץ ודיוויד מ' שוני, המשקפים את השפעתה המתמשכת של השואה על ילדי הניצולים.¹⁸ שלושה נושאים עמדו במוקד ספר זה: העובדה שחי הדור השני מושפעים מאירועים שלא חוו; הרגשת החובה להוות עדות בעבור הנספים במשפחתם, נושא שהועלה גם אצל אפשטיין; והרגישות הגבוהה לסבל בקרב ילדי הניצולים שגורמת להם לבחור במקצועות שייעודם עזרה לזולת כגון רפואה, פסיכולוגיה, פסיכיאטריה, עבודה סוציאלית וחינוך. שש שנים לאחר מחקרים אלה פרסם הסופר פטר זיכרובסקי מחקר העוסק בבני ניצולים צעירים בגרמניה ובאוסטריה – 'נולדנו אשמים'.¹⁹ ככך לניצולי שואה אשר גדל בגרמניה, הוא שאל לא רק איך ניסיון הוריהם בתקופת המלחמה השפיע עליהם, אלא גם מי הם האנשים שחזרו לגרמניה ולאוסטריה לאחר המלחמה, ואיך ילדי ניצולים כמוהו מתמודדים עם הסביבה הגרמנית והאוסטרית.²⁰

לאחר הופעת הספרים של אפשטיין ושל שטייניץ ושוני, החלו גם להתפרסם מחקרים העוסקים ב'דור ראשון' ובדור שני במשולב, כדוגמת המחקר שערכו מרטין ברגמן ומילטון ג'קובי ב-1982.²¹ גם בספר שערכו אלן ונעמי ברגר יש התייחסות

Epstein, *Children of the Holocaust* 17Steinitz and Szony, *Living After the Holocaust* 1819 Sichrovsky, *Strangers in Their Own Land*. ספרו 'נולדו אשמים' ראה אור בעברית בתרגומו של יעקב גוטשלק, ספריית פועלים, 1989.20 זיכרובסקי דן בילדי הנאצים בספרו השני על הנושא הזה: *Sichrovsky, Schuldig Gebore*. הספר עוסק בילדים שנולדו לנאצים לאחר המלחמה שגילו את עבר הוריהם למרות קשר השתיקה, והתחושה שלהם שנולדו אשמים ושהם בעצם קורבנות של הוריהם.21 Bergmann, *Generation of the Holocaust*. בצד מחקרים העוסקים בדור שני לניצולי השואה, ישנם מחקרים אחדים העוסקים בטראומה ובתופעות הלוואי שהתגלו אצל בניהם של הרוצחים הנאצים. הזכרנו לדוגמה את המחקר של זכרובסקי. גם בראון מתאר את שיחותיו עם בניהם של מחוללי השואה, כפי שהוא מכנה אותם, שחלקם כבר היו ילדים ומתבגרים בזמן

להשפעת השואה על הדור השני לניצולי שואה ועל ילדי הנאצים.²² ספר זה הוא אוסף מאמרים העוסקים בספרים, בשירים, בסיפורים קצרים ובסרטים שיצרו בנים ובנות של ניצולים ושל רוצחים על מגוון נושאים. לגבי ילדי הניצולים, הספר עוסק בהשפעת הטראומה של השואה שהועברה אליהם, קשרי המשפחה שלהם, המסע שלהם אל מקום הולדת הוריהם ואל מתנות המוות, וכן נושאים העוסקים בדת, באמונה ובזהות. כינוי בני הניצולים כ'דור שני' התגבש בשנות השמונים והפך למקובל. עם זאת, בתהליך התגבשותו של המושג התעוררה כלפיו התנגדות חריפה, במיוחד בישראל. ישנם חוקרים המערערים על הגדרה זו. הפסיכולוג אבי רבניצקי טוען שהמושג דור שני לניצולי שואה הוא תולדת המפגש של אנשי בריאות הנפש עם בני ניצולים שסבלו מתופעות דומות לאלה של הניצולים. לדעתו, יש בכך סכנה של הדבקת תווית על קבוצת אנשים ושל הנצחת הטראומה. הוא מדגיש שיש מחקרים המצביעים על כך שילדיהם של ניצולי השואה אינם שונים מבחינה נפשית מקבוצות אחרות של בני גילם. ואולם, לאלה מהם הסובלים מקשיים נפשיים, יש לחוויות השואה של ההורים ולתהליך העיבוד של הטראומה שהועברה אליהם, תפקיד חשוב בהם.²³

בתחילת שנות השמונים של המאה עשרים נערך בישראל מחקר פסיכיאטרי אפידמיולוגי רחב היקף, אשר כלל בדיקה של אוכלוסיית בני הדור השני: מי ששני הוריהם היו ניצולי שואה אשר שהו במהלך השואה במחנות (מחנות מוות, מחנות ריכוז או מחנות עבודה). כקבוצת ביקורת שימשו מי שהוריהם היו יוצאי אירופה, אך לא היו ניצולי שואה.²⁴ בתוצאות מחקר מקיף זה לא נמצא הבדל בין שתי הקבוצות במידת התחלואה הנפשית או המצוקה הנפשית. בעקבות זאת כתב העיתונאי עקיבא אלדר במאמרו 'דור שני לשואה' – אין דבר כזה' בעיתון 'הארץ', כי 'הפסיכיאטר יצחק לבב משחרר, כתוצאה ממחקרו, את בני הדור השני מהכינוי שניתן להם, מכיוון שלפי ממצאיו אין כל הבדל בין בריאותם הנפשית לבין בריאותם הנפשית של אלה שהוריהם לא חוו את השואה. הוא טוען כי החברה צריכה לשחרר את הדור הזה מהמעמסה שהטילה עליו'.²⁵

מחברי המאמר אשר תיאר את ממצאי המחקר, שוורץ, דורנונד ולבב, כללו בו הנחה אשר הקהילה המדעית כמעט שלא התייחסה אליה: ההנחה כי ניצולי השואה הורישו לילדיהם תכונות גנטיות אשר סייעו להם לשרוד. כך פירשו את הימצאותם של קווי אישיות מנוגדים לכאורה אצל בני הדור השני, כגון קשיחות מול נטייה לרצות

מלחמת העולם השנייה. הוא מנסה לבדוק את יחסם אל מעורבות הוריהם ברייך השלישי ואת הקושי שלהם בהתמודדות עם אווירת השתיקה הקולקטיבית. ראו: בר-און, מורשת השתיקה.

Berger, Second Generation Voices 22

רבניצקי, המאבק על הזהות. 23

Schwartz, Non-Genetic Transmission 24

אלדר, דור שני לשואה. 25

אחרים. במחקר פסיכיאטרי אפידמיולוגי רחב היקף חוזר שנערך במדינת ישראל, גם הוא בראשותו של פרופ' יצחק לבב, בשנים 2003–2004, נמצאו שוב תוצאות זהות בנוגע להיעדר סימפטומים נפשיים המבדילים בין בני הדור השני לאחרים.²⁶ גם תלמידו המובהק של הלל קליין, הפסיכולוג יורם חזן, יצא בביקורת על השימוש במושג 'דור שני לשואה'. הוא טען כי מושג זה מטעה, מאחר שהשואה הייתה אירוע חד-פעמי, ומי שלא היה חלק ממנה אינו יכול להיחשב כ'ממשין' שלה: כשם שלא נספרו 'דור שני ליציאת מצרים' או 'דור שני לגירוש ספרד', כך לדעתו לא יהיה המשך ל'מספור' 'דורות המשך' לשואה.²⁷ רבים לא הבינו את קביעתו זאת של חזן, מבכירי הפסיכואנליטיקאים בישראל, שדווקא המחישה את חשיבותה של השואה בהיסטוריה הלאומית והאישית של הישראלים, בהיותה 'אירוע שמעבר לזמן, הקיים בהווה כאילו לא הסתיים, ומהלך הזמן אינו משנה את השפעתו העצומה עלינו — כאילו כולנו היינו שם, ואנו חייבים להתמודד עם תוצאותיה הנפשיות שאינן מסתיימות'.²⁸ ההתנגדות של חוקרים אלה נובעת מהתיג המדגיש שאנשים אלה שונים מבחינה חברתית, פוליטית ואישית רק בגלל העובדה שהוריהם חוו את השואה. אמנם חוויות הוריהם בשואה הפכו למרכיב בזהותם, אך אין זה אומר שזוהי כל זהותם. למרות ההתנגדות, ועל אף ההבנה כי הכינוי דור שני מכניס את כל ילדי הניצולים לקטגוריה אחת כוללת, המושג התקבל בקרב החוקרים והציבור כאחד. קבוצה שנייה של מחקרים על אודות הדור השני, מאוחרת יותר, כוללת מחקרים שכתבו חוקרים בתחום הפסיכולוגי-טיפולי המבוססים על שיחות שהתקיימו עם בני הדור השני בטיפול קבוצתי ואישי. ב-1990 התפרסם ספרה של דינה ורדי, 'נושאי החותם: דיאלוג עם בני הדור השני לשואה', ובו היא מציגה את עולמם המורכב של בני ניצולי שואה בישראל מנקודת מבט פסיכולוגית-טיפולית.²⁹ הפחדים והחרדות שהעלו המטופלים התערבבו לא אחת עם תחושות הפחד מפני השמדה שהופיעו בחברה הישראלית עם כל מלחמה. החיבור הזה בין ההקשר האישי להקשר הלאומי הישראלי מייחד את מחקרה של ורדי ממחקרה של הלן אפשטיין.

חמש שנים לאחר מכן התפרסם מחקרה של הפסיכואנליטיקאית אילני קוגן, תלמידתו של הלל קליין, שהיא דור שני בעצמה. מחקר זה שונה מקודמיו בכך שהוא מבוסס על מקרים טיפוליים ולא על שיחות.³⁰ קוגן דנה בתהליכי העברה בין-דורות

Levav, Psychopathology 26

27 חזן, דור שני לשואה.

28 Hazan, A Meeting in a War

29 ורדי, נושאי החותם. דינה ורדי הגיעה עם הוריה מאיטליה לארץ ישראל בהיותה תינוקת בפרוץ מלחמת העולם השנייה. בני משפחתה נשארו שם ושרדו (שיחה עם דינה ורדי, 31.11.2003).

30 Kogan, The Cry of Mute Children. אילני קוגן נולדה ב-1946 בבוקרשט, רומניה, להורים ששהו שם כל זמן המלחמה. סבה, אביו של אביה, נספה בטרנסניסטריה. היא עלתה לישראל

של חוויות ההשפלה, האשמה, הכאב והמוות שנידונו כבר קודם לכן אצל אפשטיין וורדי. הייחוד של מחקרה הוא בכך שבצד הצגת המקרים והבעיות, היא מתארת תהליכי התמודדות ושקום במהלך הטיפולים של כל מקרה ומקרה מנקודת מבט פסיכואנליטית, דבר שלא נעשה לפני כן.

לקראת סוף שנות התשעים פורסם מחקרה של תמר פוקס, סופרת ישראלית.³¹ ספרה אינו מחקר פסיכולוגי או סוציולוגי, אלא הצגה של תופעת היחס לשואה בחברה הישראלית מנקודת מבטו של היחיד – בן דור שני – וכן משני זוויות ראייה של הכלל – החברה והממסד, וזאת תרומתו.

מראשית שנות התשעים מופיעים מחקרים העוסקים בהשפעת השואה על שלושה דורות. לדוגמה, מחקרו של הפסיכולוג דן בר-און 'בין פחד לתקווה'.³² לפי בר-און, הדור השלישי פניו לעתיד, מלא תקווה, והזיקה בינו לבין טראומת השואה חלשה יותר.

לטיעון על קיום ההעברה הבין-דורית של אימי השואה מהניצולים לצאצאיהם נוספה בשנים האחרונות תמיכה מכיוון חדש, עם מציאת הוכחות לתורשה אפיגנטית. כלומה, תורשה של גנים שאינם קשורים לשינויים ברצף הדנ"א, אלא במנגנונים אחרים של בקרת התבטאות הגנים, המבקרים ומעצבים את הביטוי שלהם, והמפעילים או משתקים אותם. גורמים סביבתיים – כגון מצב בעתה מתמשך – יכולים להשפיע דרך מנגנונים אפיגנטיים ועל ידי כך לשנות את ביטוי הגנים, ושינויים אפיגנטיים אלה יכולים לעבור בתורשה, לפחות לדור אחד או שניים. מכאן, שתנאים סביבתיים, כגון חוויות השואה, יכולים לשנות את ביטוי הגנים ולעבור מדור לדור.³³

התייחסות מכיוון אחר להשפעת השואה על שלושה דורות מצויה במאמרו של סם רקובר.³⁴ רקובר מציג תאוריה המכונה 'אימת הכיליון' שלפיה הפחד מפני הכיליון, שהוא מורשת השואה והכולל גם את הפחד מפני אפשרות הכחדתה של מדינת ישראל, משפיע במידה רבה על התנהגותם של הישראלים מן ההיבט האישי ומן ההיבט הפוליטי-לאומי.

דרך הסתכלות שונה על ההשפעה המתמשכת של טראומת השואה של הניצולים עד לדור שלישי מובאת בספרו של אורי צינמון 'מחיקון', שבו מוצגים עשרה סיפורים

עם הוריה בגיל 12. מבחינה מתודולוגית, מחקרה מושפעים מאופן המחקר של הלל קליין, מכיוון שהייתה תלמידתו והיא רואה עצמה כממשיכת דרכו (שיחה עם אילני קוגן, 16.11.2003).

31 Fox, Inherited Memories

32 בר-און, בין פחד לתקווה.

33 קנובלר, מהלל קליין עד יורם חזן.

34 רקובה, השואה והמדינה. על הקשר בין השואה להתנהגות היהודים הישראלים, ראו גם: סולומון, קוטלר ומיקולינסה, פוסט-טראומה, עמ' 113–119; שגב, המיליון השביעי; זרטל, האומה והמוות.

העוסקים בדינמיקה משפחתית של בני דור שני ודור שלישי.³⁵ המשותף לכל הסיפורים האלה הוא השימוש במנגנון הדחקה – ה'מחיקון' כפי שהוא מכנה אותו – של זכר השואה והשפעתה המתמשכת מדור הניצולים, דרך דור שני אל דור שלישי. בסיפורים אלה מדובר בהורים שחוו את טראומת השואה כילדים ובחרו להדחיק את הזיכרונות של התקופה ואת השפעתה.

כיוון חדש בדיון על דור שני ודור שלישי מצוי במחקרה של דינה ורדי, והוא נשען על דיון בשני סוגי הזיכרון אצל ניצולי השואה: הזיכרון 'הפשוט' היום-יומי, והזיכרון העמוק.³⁶

בשנות השמונים של המאה עשרים התפתחה גם ספרות מחקרית ענפה העוסקת בהשפעת השואה על ניצולים ובני הדור השני מהיבטים תרבותיים. לדוגמה מחקרה של חנה יעוז, 'שלושה דורות בשירה העברית בנושא השואה', שבו היא סוקרת את אופי השירה ואת היחס אל השואה כפי שהם מתבטאים אצל משוררים עבריים.³⁷ לבדיקה, שירת הדור הראשון, למשל יצחק קצנלסון, התאפיינה בשירי מחאה, זעקה וקינה. כדור שני נחשבים אצלה ניצולי שואה שבאו לארץ בשלהי המלחמה ולאחריה, למשל דן פגיס, שטיפלו בנושא השואה באופן לא ישיר וללא מחאה וקינה דרך פואמות ליריות-דרמתיות ושירה לירית קצרה. הדור השלישי של משוררי השואה הם בני הניצולים בישראל, למשל רבקה מרים ועודד פלד. הדור השלישי מביע אמפתיה והזדהות עם דור הוריהם הניצולים וכך גם מחאה על הגורל היהודי. ואולם, הדיון של יעוז באופי הספרות של בני הדור הראשון והדור השני לפי הגדרתה, אינו תואם במדויק את הביטויים החזותיים ביצירתם של ניצולי השואה המתייחסים באופן ישיר למוות, לאובדן, ולאשמה שהם חשים. אך נראה בהמשך איך ההזדהות והמחאה שהיא רואה בשירה של הדור שלישי על פי הגדרתה, מתבטאות ביצירות אמנות.

ב-2003 התפרסם ספרה של איריס מילנר, 'קרעי עבר: ביוגרפיות, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני'.³⁸ היצירות הספרותיות הנידונות בספר מוצגות כעדות להשפעות ארוכות הטווח של השואה והן נבחנות בתוך ההקשר החברתי-תרבותי של היחס המשתנה של החברה הישראלית כלפי השואה. היצירות האלה משמשות את יוצרי הדור השני כאמצעי ישיר ועקיף לביטוי הנוכחות המתמשכת של השואה, הן בהווה האישית שלהם והן בהווה הקולקטיבית הישראלית. המשותף ליצירות הדור השני הוא ההתמסרות לחזרה אל העבר המודחק, תוכנה בנוגע להיעדר, לגעגועים, לנתק,

35 צינמון, מחיקון.

36 Wardi, The Second Generation

37 יעוז, שלושה דורות בשירה העברית בנושא השואה.

38 מילנר, קרעי עבר. איריס מילנר היא דור שני מצד אמה שהייתה ילדה בעת המלחמה בטרנסניסטריה.

לבדידות, ולחרדה קיומית של הניצולים שהועברו לילדיהן. זהו שכפול ושעתוק אובססיביים של החוויות הטראומטיות של הסבל וההשפלה של הקורבנות ההופכים את בני הדור השני לא רק לעדים, אלא למעשה גם לקורבנות. מכיוון שמחקרה של מילנר והמחקר המוצג בספרי דנים באותה האוכלוסייה, יש ביניהם דמיון בהתייחסות אל ההיבט האישי הקשור להשפעת חוויות השואה של ההורים הניצולים, ובעיסוק בהקשר החברתי-תרבותי של היחס אל נושא השואה בישראל המשפיע על יצירת בני הדור השני. עם זאת, יש הבדל בין המחקרים לא רק במדיום אלא גם בהדגשים ובכיווני המחקר. לעומת מילנר, המדגישה את הביטוי לנוכחות המתמשכת של השואה בהווה הישראלית הקולקטיבית ותוצאותיה, בסיפורת בני הדור השני, בספרי אני עומדת על ביטויים אישיים ביצירות חזותיות של בני הדור השני עקב העברת טראומת השואה אליהם.

למרות אופיים המגוון של המחקרים מבחינת המתודה והגישה שנקטו בהם, אפשר להבחין בנושאים החוזרים אצל רבים מהם, ביניהם קשר השתיקה של ההורים הניצולים והשפעתו על הדור השני, האחריות שבני הניצולים לקחו על עצמם לזכור את הנספים במודע ושלא במודע, התפקיד שהם ממלאים בעבור הוריהם כתחליף למתים, הפלישה של תמונות מן השואה לדמיונם והשפעתן על חיי היום יום שלהם, שמעוררת מחשבות על אופן התנהגותם לו הם היו 'שם' במקום הוריהם, וכן רגשות הזדהות עם הקורבנות שפיתחה אצלם רגישות כלפי 'האחר'. כל אלה ועוד באים לידי ביטוי ביצירותיהם של אמני דור שני. לפני שאפנה לבחינת מהות היצירה של אמני הדור השני, אבחן את התערוכות שבהן הם השתתפו ואת המחקרים העוסקים ביצירותיהם.

'דור שני' באמנות הישראלית

האמנית הראשונה והיחידה מבין אמני הדור השני שהציגה באמצע שנות השישים את יצירותיה בגלריות הייתה רבקה מרים. נכתב על כך בעיתונות, אך במקום התייחסות מעמיקה ומשמעותית לביטויים האמנותיים, שנבעו מחיים בצל הטראומה של הורים ניצולי שואה, הודגש גילה הצעיר של האמנית והיחס אליה היה כאל אפיזודה חד-פעמית.

רק בסוף שנות השבעים, על רקע התעניינות גוברת והולכת בשואה, החלה גם ההתייחסות לעיסוקם של אמני הדור השני בנושא זה. בשנים אלה התקיימו תערוכות יחיד של אמני הדור השני. חיים מאור הציג את התערוכות אות קין במאי 1978 ואת עיוורון במרס 1979, שבהן עסק בזהותו כישראלי על רקע היותו בן לניצולי שואה.³⁹

בינואר 1979 הציגה רבקה מרים במכון 'כרם' בירושלים ציורים ובהם דמויות הנראות כרוחות רפאים, חסרות גוף, קירחות, בעלות קווי מתאר רכים, נשיים, המרחפות על רקע משטחי צבע בגוונים מנוגדים, המייצגות באופן סמוי את בני משפחתה שנספו בשואה. ביוני-יולי 1979 הציגה יוכבד וינפלד תערוכת יחיד במוזאון ישראל, ובה שקעה אל תוך נבכי הטראומות וזיכרונות ילדותה. היא הציגה דימויים המתייחסים לשואה באופן ישיר ובוטה.⁴⁰ זו הייתה התערוכה הראשונה שבה הציגה אמנית בת הדור השני בגלוי יצירות המביעות תחושות של מבוכה, השפלה והזדהות עם הקורבן. בעצם הצגת יצירותיה של יוכבד וינפלד במוזאון ישראל יש עדות להכרה של הממסד האמנותי באופיו המיוחד של נושא השואה, ובהיותו אחד מהנושאים שבהם צריכה האמנות הישראלית לעסוק. אין זה מקרי שבקטלוג התערוכה לא ציינה האוצרת, סטפני רחום, את עובדת היותה של וינפלד בת לניצולים. למעשה, היא העדיפה להציג אותה כאמנית העוסקת באוטוביוגרפיה, מכיוון שהכיניו דור שני עוד לא היה שגור והיה נהוג להדחיקו ולא לציינו בגלוי.⁴¹

חודשים אחדים לאחר התערוכה של וינפלד (דצמבר 1979–ינואר 1980) הציג משה גרשוני, שאיננו אמן דור שני, שני מיצבים העוסקים בזהותו הישראלית והיהודית והנוגעים גם בנושא השואה כחלק ממנה.⁴² המיצב **בדם לבי הוצג במוזאון תל אביב, והורכב מ-140 צלחות לבנות ובתוכן צבע אדום. הצלחות הוצבו על הרצפה בצורה מוסווית של צלב קרס שזרוע אחת שלו חסרה. המיצב השני הוצג בביאנלה בוונציה ביוני 1980 והורכב משלוליות צבועות באדום שהונחו על רצפת האולם. מילים בשפה הגרמנית – NOCH (עוד), DOCH (הֲרִי), ARBEIT (עבודה) – נכתבו על הקיר בצבע אדום-דם. לעבודותיו של גרשוני הייתה השפעה רבה על העיסוק בנושא השואה באמנות הישראלית.⁴³ לעומת התערוכות של וינפלד ומאור, שהיו בתחילת דרכם האמנותית, ניכר מעמדו האמנותי המרכזי של גרשוני, שהפך למוביל באמנות הישראלית.**

מתחילת שנות השמונים אנו עדים לעיסוק אינטנסיבי של אמני הדור השני בנושא השואה. בשנת 1981 הוצג המיצב **קרמטוריום אידאולוגי של אביתר שטרן בשדרות**

40 וינפלד (קטלוג). דיון בתערוכה זו כמרכיב משמעותי בעבודותיה של יוכבד וינפלד מצוי גם אצל: Ankori, Yocheved Weinfeld's Portraits; אנקורי, קו ישיר אל המוח; הנ"ל, המורפולוגיה של הזיכרון, עמ' 50.

41 שיחה טלפונית עם סטפני רחום, אוצרת התערוכה, 6.1.2003.

42 ריאיון עם משה גרשוני, תל אביב, 3.11.2003. גרשוני נולד בארץ ב-1936 להורים שהגיעו מלודו' שבפולין בראשית שנות השלושים, ולבד מאח ואחות של אמו שנספו, כל בני משפחתו עלו לארץ.

43 לדיון בנושא ראו: רוזן, נראותה ואי־נראותה של הטראומה; Manor, From Rejection to Recognition